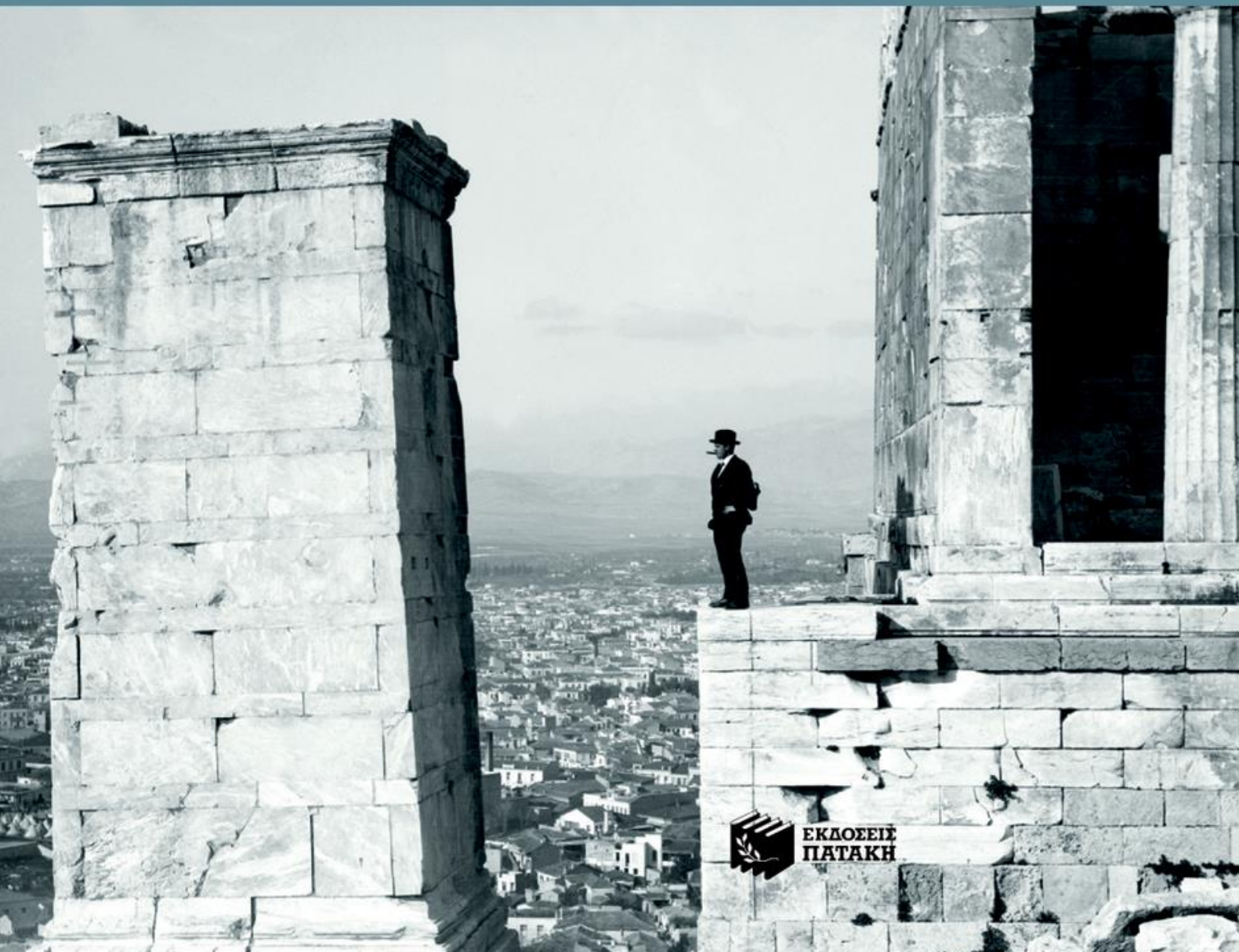

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

«Τα κακομαθημένα
παιδιά της Ιστορίας»

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
18ος-21ος ΑΙΩΝΑΣ

ΝΕΑ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

«ΤΑ ΚΑΚΟΜΑΘΗΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΑ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους,
18ος-21ος αιώνας

ΝΕΑ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	xiii
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	xv
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	xvi
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ (2015)	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	23
1. Η Αυτοκρατορία μετασχηματίζεται (18ος αιώνας – 1821) ..	31
Η αριστοκρατία των Ρωμιών	31
Μια νέα εκκλησιαστική ιεραρχία	44
Τοπικές ηγεσίες	54
Εμπορικές ελίτ	69
Μεταρρυθμιστές	79
Μεταρρυθμίσεις	95
Συγκλίσεις	107
2. Ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1821-1832)	115
Φιλική Εταιρεία	115
Πόλεμοι	127
Στρατός και στόλος	137
Πολιτική	147
Διεθνές πλαίσιο	159
Καποδίστριας	167
Ιδιομορφίες	175
3. Οι Βαυαροί στην Ελλάδα (1833-1843)	179
Το Βασίλειο... ..	179
... των χωρικών	198
Το μονοπώλιο της έννομης βίας	213
Το μονοπώλιο της πνευματικής βίας	223

Διανοητική πειθαρχία	232
Η δικαιοσύνη του βασιλιά	242
Μεγάλες φιλοδοξίες, μικρές δυνατότητες	248
4. Ο Όθωνας και οι Έλληνες (1844-1862).....	255
Το Βασίλειο της Μεγάλης Ιδέας	255
Συνταγματική διαφθορά	270
Η φυσιολογία του κράτους.....	286
Αποστραγγιστική μηχανή.....	295
Αγώνας για τη γη	301
Εκκλησιαστικές προσαρμογές.....	323
Μεγάλες προσδοκίες.....	331
5. Οι Έλληνες μεταξύ τους (1863-1880).....	344
Ο θρίαμβος των προυχόντων	344
Δεδηλωμένα	356
Από τη Μεγάλη Ιδέα στο Πρότυπο Βασίλειο	364
Παραμορφώσεις	374
Αργοί μετασχηματισμοί	391
Πόλεις	404
Από την υγεία του κράτους στην πειθαρχία της υγείας	411
Αβεβαιότητα.....	435
6. Φυγή προς τα εμπρός (1881-1897)	437
Δικομματισμός	437
Εποχή Βίσμαρκ	444
Ένας σύγχρονος στρατός χωρίς μεγάλο κόστος.....	451
Δρόμοι, σιδηρόδρομοι και λιμάνια	459
Ένοπλη επαιτεία και εκλογική μεταρρύθμιση.....	464
Εθνικά σύμβολα, συμφέροντα και διεκδικήσεις	469
Αδιέξοδες πολιτικές	473
Το τέλος της δεκάτης.....	481
Ήττα	486
7. Απροσδόκητες εξελίξεις (1898-1913)	492
Πολιτική αποτελμάτωση	492

Ανάκαμψη και δυσaréσκείες	502
Νέες αστικές ιεραρχίες	509
Απομόνωση	514
Η δικαίωση του Τρικούπη	518
1909	525
Εκπαίδευση και διανοούμενοι	531
Ανορθωτική προσπάθεια	545
8. Νέα Ελλάδα (1914-1923)	552
Συλλογική μνήμη	552
Εθνικός Διχασμός	557
Ο στρατός χειραφετείται	563
Οικονομική κατάρρευση	566
Κοινωνικές αντιπαραθέσεις	573
Εθνοτικές συγκρούσεις	580
Αγροτική μεταρρύθμιση	585
Η βία [ξανά] στην πολιτική	590
9. Κοινοβούλιο και δικτατορία (1924-1940)	593
Δημοκρατία	593
Μια άλλη Ελλάδα	604
Πρόσφυγες	610
Δύσκολα χρόνια	617
Η Μεγάλη Τετραετία	623
Κρίση	633
Δικτατορία	637
Κοινοβούλιο και δικτατορία	644
10. Πόλεμοι (1941-1949)	646
Ιταλία	646
Γερμανία	653
Κατοχή	658
Αντιστάσεις	667
Μέση Ανατολή	682
Απελευθέρωση	690
Η Εποχή της Βάρκιζας	697

Ο αγώνας των βουνών	705
Νέα πρότυπα, ίδιες πραγματικότητες	712
11. Αντικομμουνιστικό κράτος (1950-1974)	721
Από το κέντρο στη δεξιά	721
Το υπόβαθρο της πολιτικής ζωής	733
Παπάγος.....	740
Καραμανλής	744
Οικονομία και κοινωνία σε μετασχηματισμό	754
Από την Ένωση Κέντρου στο πραξικόπημα	766
Δικτατορία.....	776
Κράτος σε συνθήκες Ψυχρού Πολέμου.....	782
12. Στην Ευρώπη (1974-2007).....	792
Μετάβαση	792
Το ευρωπαϊκό όραμα.....	801
Αλλαγή	809
Πολώσεις	822
Στην Ευρώπη.....	829
Η «ελληνική ασθένεια».....	838
Κατάρρευση.....	849
13. Κρίση (2007-;).....	856
Το πρόβλημα.....	856
Οι συνιστώσες του προβλήματος	867
Μνημόνιο 1.....	874
Μνημόνιο 2.....	885
Το πολιτικό σύστημα αντιστέκεται	888
«Τόσο πολύ κακό σε τόσο λίγο διάστημα».....	894
ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ	903
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ	917
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	935

Μεγάλες προσδοκίες

Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους γέμισε ασφαλώς με ικανοποίηση, αλλά και προσδοκίες, όλους όσοι είχαν υποστηρίξει με θέρμη και σθένος τον αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους. Πρώτα απ' όλα, τους φιλέλληνες, ο ρόλος των οποίων στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους υπήρξε ανεκτίμητος. Παρά τις ατελείωτες απογοητεύσεις που τους προσέφεραν οι Έλληνες στη διάρκεια του Αγώνα, δεν έπαψαν να πιστεύουν ότι η απομάκρυνση του «τούρκου δεσπότη» από τα εδάφη που έμελλε να αποτελέσουν την Ελλάδα θα αποτελούσε την ικανή και αναγκαία συνθήκη προκειμένου να ξεφύγουν οι κάτοικοί της από τη «βαρβαρότητα» στην οποία τους είχε οδηγήσει ένα δεσποτικό καθεστώς. Διόλου παράξενο κάτι τέτοιο, καθώς η πίστη αυτή δεν ήταν παρά το φυσιολογικό επακόλουθο μιας πολύ διαδεδομένης αντίληψης που είχε τις ρίζες της κατευθείαν στον Διαφωτισμό. Την άποψη αυτή διατύπωσε απερίφραστα ένας εξαιρετικός γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας ο F.H.C. Rouqueville με τα εξής λόγια:

Les Grecs actuels, comme tous les peuples, ont une physionomie qui leur est propre, et cette physionomie tire malheureusement son principal caractère de l'état de servitude et de l'oppression dans lequel ils sont plongés ! Mais qui ne sait que la verge sanglante du despotisme abâtardit les peuples comme les individus.¹³⁹

---

139. Την άποψη αυτή του F. Rouqueville που τόσες φορές επαναλήφθηκε στη συνέχεια, μεταφέρει ο D. Nicolaidis, *D'une Grèce à l'autre. Représentation des Grecs modernes par la France révolutionnaire*, Παρίσι 1992, σ. 43. Για το ίδιο θέμα, δηλαδή για την πρόσληψη των Ελλήνων από τους

[Οι σύγχρονοι Έλληνες, όπως όλοι οι λαοί, έχουν τη δική τους ιδιαίτερη φυσιογνωμία, η οποία δυστυχώς αντλεί τα κύρια χαρακτηριστικά της απ' την κατάσταση σκλαβιάς και καταπίεσης στις οποίες ήταν βυθισμένοι!] (Επομένως, μετά το ευτυχές τέλος του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, τίποτε δεν εμπόδιζε πλέον τους Έλληνες από το να ενταχθούν «εκ νέου» στη χορεία των πολιτισμένων εθνών.) [Όμως και ποιος δεν ξέρει ότι ο ματωμένος ζυγός του δεσποτισμού εκφυλίζει τους λαούς όπως και τα άτομα.]

Προσδοκίες, ωστόσο, έτρεφαν και οι κυβερνήσεις των Προστάτιδων Δυνάμεων. Αφού «εξασφάλισαν» την ανεξαρτησία της χώρας, φρόντισαν να της βρουν και τον κατάλληλο ηγεμόνα, ή τουλάχιστον εκείνον που θεωρούσαν κατάλληλο, αλλά και να της προσφέρουν τους απαραίτητους πόρους για τη δημιουργία των στοιχειωδών κρατικών υποδομών, γεγονός εντελώς ασυνήθιστο για την εποχή. Είχαν έτσι την ελπίδα ότι σε μια εποχή που αναζητούνταν επιμόνως η διεθνής σταθερότητα, το νέο κράτος θα συνέβαλε προς την κατεύθυνση αυτή και μάλιστα σε μια πολύ ευαίσθητη γεωπολιτικά περιοχή.

Μεγάλες προσδοκίες είχαν, εκ των πραγμάτων, και οι ίδιοι οι κάτοικοι της χώρας. Μετά από μια δεκαετία πολεμικών συγκρούσεων, αισθάνθηκαν ότι είχε έρθει η στιγμή να απολαύσουν τους καρπούς των κόπων και των θυσιών τους. Φυσικά, οι προσδοκίες δεν ήταν ίδιες για όλους: η ασφάλεια και η τάξη ήταν, χωρίς αμφιβολία, το ζητούμενο για τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων του βασιλείου που περίμενε να δουλέψει τη γη για να ζήσει. Και επίσης, προσέβλεπαν στα χωράφια που μόλις πριν από λίγα χρόνια ανήκαν στον τούρκο δυνάστη, τώρα δε βρίσκονταν ακαλλιέργητα

Γάλλους βλ. ακόμη G. Toliaς, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Αθήνα 1997.

και κυρίως χωρίς ιδιοκτήτη. Οι Εθνοσυνελεύσεις του Αγώνα είχαν καταστήσει σαφές ότι η γη αυτή θα μοιραζόταν στους καλλιεργητές της, άρα το μόνο που απέμενε ήταν η διανομή της.

Από την άλλη πάλι, όσοι μέσα από τον Αγώνα αναδείχθηκαν στρατιωτικοί ή πολιτικοί ηγέτες, περίμεναν να διατηρήσουν την ισχύ τους και, γιατί όχι, να την ενισχύσουν ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών που προσέφεραν, ενώ εκείνοι που βρέθηκαν αποκλεισμένοι στις απελευθερωμένες περιοχές, καθώς οι τόποι καταγωγής τους δεν συμπεριλήφθηκαν στο νέο κράτος, δεν είχαν άλλη ελπίδα από την αρωγή του νέου καθεστώτος για να επιβιώσουν. Αρκετοί δε, με επικεφαλής τους νησιώτες που ηγήθηκαν του Αγώνα, περίμεναν τις αποζημιώσεις που θα τους επέτρεπαν, ή έτοι πιστεύαν τουλάχιστον, να αποκαταστήσουν την προπολεμική τους ευημερία.

Ωστόσο, οι αρχικές συνθήκες πάνω στις οποίες οι μεγάλες αυτές προσδοκίες επενδύθηκαν φάνταζαν και ήταν εξαιρετικά δυσμενείς και δύσκολα θα μπορούσαν να αποδώσουν άμεσα καρπούς. Η κατάσταση που επικρατούσε στα εδάφη που αποδόθηκαν στο ελληνικό κράτος ήταν τουλάχιστον τραγική. Έτσι, όση αισιοδοξία και αν έφεραν μαζί τους από τη Γερμανία, οι βαυαροί θεμελιωτές του ελληνικού κράτους, και όσο καλή πληροφόρηση και αν είχαν από τους ανθρώπους τους για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, η εικόνα που αντίκρισαν, αποβιβαζόμενοι στο Ναύπλιο, θα πρέπει να ήταν αποκαρδιωτική. Κάθε τι το ρομαντικό που θα μπορούσε να έχει αυτό το βασίλειο των χωρικών στη φαντασία τους είχε ασφαλώς εξαλειφθεί από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια. Όλες, οι, πολύ συχνά, λεπτές ισορροπίες, στις οποίες στηριζόταν η επιβίωση των πληθυσμών του κράτους που έρχονταν να κυβερνήσουν είχαν

καταστραφεί, οι παραγωγικές δραστηριότητες είχαν αποδιοργανωθεί και οι κοινωνικές αμοιβαιότητες επί των οποίων θεμελιώνονταν οι τοπικές κοινωνίες είχαν διαταραχθεί, αν δεν είχαν ανατραπεί πλήρως. Η εξαθλίωση ήταν φυσιολογική συνέπεια αυτής της κατάστασης. Γράφει λοιπόν ο Γκ. Μάουρερ:

Όπου κι' αν γύριζες τα μάτια σου, βράχοι γυμνοί και ξεραϊλα, χωράφια ακαλλιέργητα, πουθενά δρόμος, πουθενά γεφύρια. Οι άνθρωποι έμεναν είτε σε σπηλιές, είτε σε καλύβες, αλλού χωμάτινες κι αλλού φτιαγμένες από πέτρες, που τις είχαν βάλει απλώς τη μία πάνω στην άλλη. Δεν έβλεπες μονάχα σπίτια ερειπωμένα, αλλά κι' ολόκληρα χωριά και πόλεις. Η Αθήνα, που πριν απ' τον Απελευθερωτικό Αγώνα αριθμούσε 3000 περίπου σπίτια, τώρα δεν είχε ούτε 300. Τ' άλλα είχαν μεταβληθεί σ' έναν άμορφο σωρό από πέτρες και τα πιο πολλά έτσι ακόμη παραμένουν. Η βλάστηση γύρω από το Ναύπλιο και τις άλλες περιοχές, όσο πυκνή κι αν ήταν, είχε τώρα εξαφανισθεί. Τη μέρα που φθάσαμε, καθώς αντικρύσαμε από μακριά την πόλη, πολλά σπίτια κάπνιζαν ακόμη. Παραέξω απ' το Ναύπλιο δεν τολμούσες να ξανοιχτείς γιατί ήταν επικίνδυνο. Λιθόστρωμα η πόλις δεν είχε. Δρομάκια στενά, απ' όπου αμάξι δεν χωρούσε να περάσει. Η κεντρική πλατεία, η Πλατεία των Πλατανιών, γεμάτη πέτρες και χώματα απ' τα γκρεμισμένα σπίτια. Για ν' ανέβεις στο Ιτς-Καλέ έπρεπε να σκαρφαλώσεις, γιατί οι δρόμοι κατά κει ήσαν ανύπαρκτοι, όπως και προς το Παλαμήδι. Το υδραγωγείο που έφερνε νερό απ' το Άργος είχε τρυπήσει σε πολλά σημεία και το πολύτιμο νερό απλωνόταν σε μικρά τέλματα εδώ κι εκεί. Η τάφρος γύρω απ' τα τείχη είχε μεταβληθεί σ' ένα έλος με απαίσιες αναθυμιάσεις, κι ωστόσο κατοικούσαν εκεί μέσα άνθρωποι μαζί με γουρούνια. Τα οχυρωματικά έργα και ο ναύσταθμος, ερείπια. Αν πεις για τα σπίτια που μέναμε!... κι όμως, καθώς έλεγαν τα είχαν ετοιμάσει ειδικά για μας.¹⁴⁰

140. Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την*

Οι βαυαροί πολιτικοί, γραφειοκράτες και διανοούμενοι που έφθασαν στην Ελλάδα περίμεναν ότι με την διακυβέρνησή τους η χώρα θα μεταβαλλόταν γρήγορα σε ένα σύγχρονο κράτος. Παράλληλα, έβλεπαν τη δυνατότητα για μια σταδιοδρομία η οποία θα ήταν ανέφικτη εάν παρέμεναν στον τόπο τους. Προς την ίδια κατεύθυνση προσέβλεπε και ένας εσμός τυχοδιωκτών που συνόδευσε την Αντιβασιλεία στην Ελλάδα. Χέρσα γη το νέο ελληνικό κράτος, προσέφερε πολλές ελπίδες για πλούσια σοδειά σε όσους μπορούσαν να αντεπεξέλθουν τις προσωρινές, όπως πίστευαν, δυσκολίες.

Κοντά σε αυτούς έκαναν την εμφάνισή τους και οι σαινισμονιστές, που είχαν την προσδοκία ότι η εκ του μηδενός διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, όπως φαντάζονταν ότι θα συνέβαινε, θα έδινε τη δυνατότητα στην υλοποίηση ορισμένων, τουλάχιστον, από τα ουτοπικά σχέδιά τους. Ο εποικισμός της υπαίθρου χώρας από γερμανούς και κυρίως ελβετούς χωρικούς, που θα έφταναν στον κατεστραμμένο τόπο με τα ζώα τους και την τεχνογνωσία τους, αποτέλεσε το πρώτο μέλημά τους. Η υλοποίησή αυτού του σχεδίου, πίστευαν, θα έδινε νέα πνοή στην ελληνική γεωργία.¹⁴¹

---

31 *Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976 [1η γερμανική έκδοση 1835], σσ. 410-411. Πληροφορίες εξάλλου για την κατάσταση στην Ελλάδα κατά τον πρώτο χρόνο της αντιβασιλείας δίνονται, μεταξύ άλλων, και στο Α. Βακαλόπουλος, «Γερμανικά έγγραφα από το Geheimes Archiv του Μονάχου σχετικά με την πρώτη περίοδο της αντιβασιλείας στην Ελλάδα (1833-1834)», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Η (1960) σσ. 49-97.

141. Γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα για τους σαινισμονιστές στην Ελλάδα, ωστόσο ένας από αυτούς μας έχει αφήσει κάποιες, λιγοστές, πληροφορίες, βλ. G. Eichthal, *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα 1974 [1η έκδοση 1884].

Αλλά ο ουτοπισμός δεν είχε να κάνει μόνο με τους σαινισμο-νιστές, αλλά και με μερίδες διανοουμένων, που φτάνοντας στην Ελλάδα περίμεναν να εργασθούν για την αναβίωση ενός λαμπρού παρελθόντος: η μεταφορά της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους στην Αθήνα, σε μια πόλη-σύμβολο για τον Δυτικοευρωπαίο, έδωσε το σύνθημα για τον αγώνα ταύτισης με ένα παρελθόν του οποίου τα αρχαία ερείπια βρίσκονταν εκεί για να φανερώσουν την αίγλη του παρελθόντος, αλλά και για να δείξουν την κατεύθυνση του μέλλοντος. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να θεμελιωθεί στη βάση αυτής της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, τόσο απροδιόριστης όσο και το μέλλον του βασιλείου.

Αρχικά, τα πράγματα έδειχναν ότι θα μπορούσαν να ακολουθήσουν ευνοϊκή ρότα. Δέκα μόλις χρόνια μετά την άφιξη των Βαυαρών στην Ελλάδα, ένας ξένος παρατηρητής, ο F. Strong έγραφε:

So far from taking a gloomy view of the state of Greece, like many who believe her to be on the point of a general bankruptcy, it is his [δηλ. του συγγραφέα] opinion that there are few European states in a more prosperous condition; and that improvement in the revenue, the development of national wealth, the progress of education, the extension of agriculture and commerce, the increase of knowledge, the impartial administration of justice, and the reduction of expenditure, which have hitherto been so rapid, will be carried on in the future to a much greater extent even than hitherto, and give Greece, in a few years, an important and conspicuous rank in the scale of nations.¹⁴²

[Πόρρω απέχοντας από το να υιοθετήσει μια ζοφερή όψη της Ελλά-

---

142. Fr. Strong, *Greece as a kingdom; or, a statistical, description of that country, from the arrival of King Otho in 1833, down to the present time*, Λονδίνο 1842, σ. ix.

δας, όπως πολλοί που πιστεύουν ότι είναι στα όρια μιας γενικής χρεοκοπίας, γνώμη του συγγραφέα είναι ότι ελάχιστα ευρωπαϊκά κράτη βρίσκονται σε παρόμοια οικονομική άνθηση. Η βελτίωση του εισοδήματος, η ανάπτυξη του εθνικού πλούτου, η πρόοδος στην εκπαίδευση, η επέκταση της γεωργίας και του εμπορίου, ο εμπλουτισμός της γνώσης, η αμεροληψία της δικαιοσύνης, η μείωση των εξόδων, όλες αυτές οι εξελίξεις που έως τώρα ήσαν ταχύτατες, θα συνεχιστούν στο μέλλον σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι έως τώρα δίνοντας στην Ελλάδα, σε λίγα χρόνια, σημαντική και περίοπτη θέση μεταξύ των εθνών.]

Ο Strong ήταν χωρίς αμφιβολία ένας μεροληπτικός παρατηρητής. Και μόνο το γεγονός ότι ήταν πρόξενος της Βαυαρίας στην Αθήνα θα αρκούσε για να δημιουργήσει καχυποψίες ως προς τη λαμπερή εικόνα της Ελλάδας του βασιλιά Όθωνα, την οποία περιέγραφε. Εξάλλου, μόλις έναν χρόνο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του, το ελληνικό κράτος θα πτωχεύσει, διαψεύδοντας τα εγκώμιά του, ενώ το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου θα περιορίσει, έστω και θεωρητικά, τις εξουσίες του βασιλιά Όθωνα. Πάντως, ανεξαρτήτως των υπερβολών, τις προόδους του ελληνικού κράτους δεν τις αμφισβητούσαν ακόμη και εκείνοι που, όπως ο Guizot, θα είχαν λόγους να το κάνουν. Για τον τελευταίο, το μοναδικό πρόβλημα στη χώρα στις απαρχές της δεκαετίας του 1840, ήταν η *«αδυναμία και η αδράνεια της εξουσίας»*. Εξάλλου, λίγα μόλις χρόνια αργότερα, το 1847, ένας Γάλλος διπλωμάτης, ο Thouvenel, έγραφε κατά τρόπο ανάλογο:

La Grèce est dans la voie d'un progrès incontestable. Entre l'année 1838, époque à laquelle je suis venu à Athènes pour la première fois, et l'année 1847, on peut dire hardiment qu'il s'est opéré dans le pays une véritable révolution matérielle.

Les ressources du sol ont été exploitées avec intelligence, la mari-

ne s'est développée, au point de compter aujourd'hui près de quatre mille navires dont douze cents de 300 tonneaux et au-dessus ; les villes du Pirée, de Vostitza, de Patras, de Galaxidi, de Calamata ont totalement changé de face; en un mot l'activité de la Grèce n'a guère trouvé de limites que dans une population encore peu nombreuse, et dans la rareté des capitaux. Tout ce que les individus ont pu faire a été fait .¹⁴³

[Η Ελλάδα βρίσκεται σε τροχιά αναμφισβήτητης προόδου. Ανάμεσα στο 1838, οπότε ήρθα στην Αθήνα για πρώτη φορά, και το 1847, θα τολμούσε κανείς να πει πως έχει συντελεστεί στη χώρα πραγματική υλική επανάσταση.

Έχουν αξιοποιήσει επιδέξια τη γη, η ναυτιλία έχει αναπτυχθεί, έτσι που σήμερα να αριθμεί περίπου 4000 πλοία από τα οποία τα 1200 άνω των τριακοσίων κόρων. Οι πόλεις του Πειραιά, της Βοστίτσας (Αιγίου), της Πάτρας, του Γαλαξιδίου, της Καλαμάτας έχουν αλλάξει ριζικά όψη. Με λίγα λόγια η δραστηριότητα των Ελλήνων δεν έχει παρά ένα μόνο εμπόδιο, τον μικρό πληθυσμό και την ανεπάρκεια των κεφαλαίων. Διαφορετικά ό,τι περνούσε απ' το χέρι των κατοίκων έχει γίνει.]

Σχόλια όμως αυτού του τύπου σπανίζουν, διότι, εν τέλει, όποιες προόδους κι αν έκανε η Ελλάδα στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής της, αυτές δεν αρκούσαν για να ικανοποιηθούν οι μεγάλες προσδοκίες που έτρεφαν οι άμεσα αλλά και έμμεσα ενδιαφερόμενοι για το παρόν και το μέλλον της χώρας, προκειμένου να την καταστήσουν μέρος της Ευρώπης, της Δύσης. Οι ρυθμοί της αλλαγής ήταν στην καλύτερη περίπτωση αργοί και συγκρατημένοι, ή τουλάχιστον έτσι θεωρούσαν οι παρατηρητές – και αυτό είναι που έχει σημασία. Το πνεύμα του φιλελληνισμού έχει

---

143. M. Thouvenel, *La Grèce du Roi Othon*, Παρίσι 1890, σ. 130.

εξαντληθεί και αυτό που απομένει είναι η εμπειρία, συγκρινόμενη βεβαίως με τα πρότυπα του κάθε παρατηρητή.¹⁴⁴

Στη διάρκεια, λοιπόν, της δεκαετίας του 1850, η Ελλάδα τολμάει να κάνει μια διεθνή εμφάνιση, συμμετέχοντας στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου. Ο άγγλος δημοσιογράφος που επισκέφθηκε το ελληνικό περίπτερο θα σχολιάσει ευγενικά:

Η Ελλάς δεν παρίσταται ειμή μόνον προς ενθύμισιν εις την παγκόσμιον έκθεσιν, διότι είναι αδύνατον να υποθέσωμεν ότι τα φυσικά και τεχνικά προϊόντα της συνίστανται μόνον εκ των σταλέντων ολίγων δειγμάτων μαρμάρων, υφασμάτων και ξηρών καρπών [...]. Πιθανόν η ελληνική βιομηχανία εξελθούσα μόλις των δεσμών της δουλείας και των δυσκολιών θυελλώδους κοινωνικού οργανισμού να εφοβήθη να δείξη την σμικρότητά της, δια την οποίαν όμως υπήρχον πολλοί ισχυροί λόγοι δια να την δικαιολογήσουν εις όλων τους οφθαλμούς, και δι' υπερβολήν μετριοφροσύνης εμποδίσθη, φαίνεται, να αντιπροσωπευθή, ως έπρεπε. Οπωσδήποτε το περιστατικόν τούτο είναι λυπηρόν.¹⁴⁵

Αν λοιπόν το παρελθόν αποτελούσε πριν από μόλις λίγες δεκαετίες το κατεξοχήν στήριγμα για τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, τώρα, είκοσι χρόνια μετά τη δημιουργία του, έμοιαζε με καταθλιπτικό μέτρο σύγκρισης. Όλα ήταν σε βάρος της σύγχρονης Ελλάδας. Υπό τις συνθήκες αυτές, η πολύ συμπαθητική και διακριτική προσέγγιση της ελληνικής πραγματικότητας από τον άγγλο δημοσιογράφο δεν αποτελούσε παρά εξαίρεση. Διότι

144. Το ζήτημα αυτό επιτυχημένα πραγματεύεται η S. Basch, *Le mirage grec. La Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Αθήνα 1995.

145. Γ. Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Α', Αθήνα 1947, σσ. 108-109. Βλ. και τις αντίστοιχες παρατηρήσεις από τη συμμετοχή της Ελλάδας στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1867, εν S. Basch, *Le mirage grec...*, όπ.π., σ. 139.

τα υπόλοιπα σχόλια που θα συνοδεύσουν την ελληνική παρουσία στο Λονδίνο ήταν χλευαστικά, ακόμη και όταν προέρχονταν από Έλληνες. Τελικά, οι πιο κατηγορηματικοί όσο και σκληροί επικριτές της Ελλάδας αναδεικνύονταν οι ίδιοι οι κάτοικοί της, ίσως γιατί ήταν άμεσα ενδιαφερόμενοι και γιατί έτρεφαν τις μεγαλύτερες προσδοκίες από όλους τους εμπλεκόμενους στην ελληνική υπόθεση.

Η απόδοση των ευθυνών είναι εύκολη υπόθεση, μιας και το πρόβλημα, όχι μόνο για τον Guizot, για τον οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, αλλά για όλους, ήταν πολιτικό: αν ο τουρκικός δεσποτισμός αποτελούσε το πρόσκομμα για κάθε πρόοδο των χριστιανών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, η απολυταρχική διακυβέρνηση, ή με άλλα λόγια ο βαυαρικός δεσποτισμός του Όθωνα, οδήγησε τη χώρα σε στασιμότητα. Η καθιέρωση του Συντάγματος το 1844 δεν μπορούσε να δώσει λύσεις, καθώς ο βασιλιάς φαλκίδευε την εφαρμογή του και εξακολουθούσε να κυβερνά απολυταρχικά και με τους δικούς του όρους. Έτσι, η Ελλάδα, αντί να βρεθεί κοντά στο πρότυπο που διαγραφόταν για αυτήν με τη δημιουργία της, κατέληξε να μην απομακρυνθεί από το εναλλακτικό πρότυπο, που δεν ήταν άλλο από την οθωμανική πραγματικότητα μέσα από την οποία γεννήθηκε. Η ανατροπή του βαυαρού βασιλιά το 1862 άνοιγε πλέον νέους ορίζοντες, αύξανε εκ νέου τις προσδοκίες. Είχε φτάσει η ώρα της δημοκρατίας.

Ωστόσο, μαζί με τις εγχώριες πολιτικές ευθύνες, υπήρχαν βεβαίως, και οι διεθνείς, τις οποίες πολύ συχνά επικαλούνταν οι Έλληνες: τα περιορισμένα σύνορα του βασιλείου αποτελούσαν εξ αρχής θηλιά που το εμπόδιζε να αναπνεύσει, να αναπτυχθεί. Επομένως, μόνον η επέκτασή του μπορούσε να δώσει την απαραίτητη δυναμική, που θα του επέτρεπε να επιτελέσει το έργο

για το οποίο ήταν προορισμένο. Αυτό υπήρξε ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο πρώτος υποψήφιος για τον ελληνικό θρόνο, ο Λεοπόλδος του Σαξκοβούργου, προκειμένου να αποποιηθεί τελικώς το στέμμα του ελληνικού βασιλείου.¹⁴⁶ Αυτό ακριβώς το επιχείρημα χρησιμοποιούσαν και οι έλληνες διπλωμάτες κάθε φορά που διεκδικούσαν κάποιο κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διεύρυνση του ελληνικού κράτους υποτίθεται πως θα θεράπευε, εν μέρει τουλάχιστον, τη νοσηρή κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι Μεγάλες Δυνάμεις με τη δημιουργία ενός ισχνού, και για τον λόγο αυτόν μη βιώσιμου, βασιλείου.

Πέρα όμως από τους λόγους που μπορούσαν να ερμηνεύσουν την αδυναμία, ή πιο σωστά την αποτυχία, του ελληνικού κράτους, ενδιαφέρον έχει, και πιθανότατα αυτό είναι και το πιο σημαντικό στοιχείο σε όλη αυτή την ιστορία των μεγάλων προσδοκιών, το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι Έλληνες είχαν εσωτερικεύσει και αφομοιώσει την αποτυχία τους να ανταποκριθούν στο πεπρωμένο τους. Το 1848, έγραφε ο Α. Σούτσος:

Μέχρι τίνος το Ελληνικόν αυτό Κράτος έχον σπιθαμιαίον το σώμα και υπερμεγέθη κεφαλήν θέλει ως ραχιτικόν, ως εκτρωματαίον ανθρωπάριον κινεί την οικουμένη εις γέλωτα;¹⁴⁷

Με μια τέτοια αντίληψη γιατί θα έπρεπε οι Έλληνες να μέμφονται τους ξένους ότι τους αδικούν; Υπήρχαν πάντως και εκείνοι που προσπαθούσαν να δουν τα πράγματα πιο ψύχραιμα,

---

146. Βλ. και τις σχετικές παρατήσεις στο [Ανώνυμος], *Το Βασίλειον της Ελλάδος και η Ελληνική ολομέλεια*, Κέρκυρα 1862, σσ. 1-54 αλλά και εν Γ.Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, 2η έκδοση, Αθήνα 1973, [=1η έκδοση Αθήνα 1897], σ. 56.

147. Α. Σούτσος, *Η Ελληνεγερεία*, Αθήνα 1848, σ. 20.

ένας δε από αυτούς ήταν και ο πρώτος καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ι.Α. Σούτσος, ο οποίος, γύρω στα 1860 έγραφε:

«Αναπολήσωμεν εις τον νουν ημών την οικτράν κατάστασιν της Ελλάδος κατά το 1828, ερήμου οικοδομών, φυτειών, πλοίων, κτηνών κτλ εξετάσωμεν τι διέπραξεν ο λαός ούτος μετά την ίδρυσιν της εννόμου τάξεως όπως ανορθώση τα περικυκλούντα αυτόν ερείπια και θέλομεν δικαίως θαυμάσει την προς βελτίωσιν της καταστάσεως αυτού καταβληθείσαν φιλοπονίαν.¹⁴⁸

Οι φωνές της μετριοπάθειας, ωστόσο, σπάνια εισακούονταν σε μια χώρα που ζούσε στη μέθη των μεγάλων προσδοκιών και ενός δυσβάστακτου παρελθόντος. Πολύ περισσότερο από τη στιγμή που ο Σούτσος γράφει το παραπάνω κείμενο σε μία περίοδο κατά την οποία η αυτοκριτική για τις προόδους στο ελληνικό βασίλειο έχει φθάσει στο αποκορύφωμά της. Η Ελλάδα, γεννημένη με την προσδοκία ότι σύντομα θα γινόταν η χώρα που θα έφερνε στην Ανατολή το φως και τον πολιτισμό, έχει απογοητεύσει όλους όσους περίμεναν να φέρει σε πέρας το έργο αυτό. Το «τρομερό παιδί» της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα, ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, έγραφε την ίδια εποχή:

Η Ελλάς ευρίσκεται μετά τριακονταετή βασιλείαν πολύ υποκάτω των προσδοκιών του Έλληνος. Δια τούτο, πιστεύσατέ με, σας γράφω με δάκρυα εις τους οφθαλμούς.¹⁴⁹

Οι αποτυχίες αυτές είναι πολλές και συχνά κραυγαλέες. Τόσο στον στρατιωτικό και διπλωματικό τομέα έχει αποτύχει, με

148. Ι.Α. Σούτσος, *Πλουτολογία*, τ. Α', Αθήνα 1868, σ. 125.

149. Επ. Δεληγεώργης, *Πολιτικά ημερολόγια - πολιτικά σημειώσεις - πολιτικά επιστολαί*, μέρος πρώτον 1859-1862, Αθήνα 1896, σ. 199.

αποκορύφωμα την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου, οπότε ταυτίστηκε με τον μισητό για τους Δυτικοευρωπαίους Ρώσο, επιδεινώνοντας ακόμη περισσότερο την εικόνα της, όσο και στον οικονομικό. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα έχει αποτύχει να γίνει ένα πολιτισμένο κράτος, στο οποίο ο πολιτισμός είναι συνώνυμος με την αστική ανάπτυξη, τη βιομηχανία, το εμπόριο, με την ανάπτυξη της γεωργίας, δηλαδή με την οικονομική ανάπτυξη. Επόμενο ήταν τα σαρκαστικά σχόλια, όπως εκείνα που οδήγησαν τον Εντμόντ Αμπού στη Γαλλική Ακαδημία, να αντανakλούν αυτή την πραγματικότητα, ή πιο σωστά να αντανakλούν την αποτυχία της Ελλάδας να γίνει ευρωπαϊκή χώρα, οτιδήποτε και αν μπορούσε να σημαίνει αυτή η τελευταία έκφραση. Στην Ελλάδα, όπου η ανατροπή των Οθωμανών θεωρούνταν ικανή και αναγκαία συνθήκη για την *επιστροφή* της στον πολιτισμό, η πραγματικότητα διέψευδε στην καθημερινότητά της τα όποια βήματα προόδου είχαν γίνει: η Ελλάδα έδειχνε ανήμπορη να παρακολουθήσει τις «πολιτισμένες» χώρες.